

تحقیق در ضمن تحصیل؛ چستی، چرایی و چگونگی

حجت الاسلام والمسلمین سعید هلالیان

اشاره

حجت الاسلام والمسلمین سعید هلالیان، متولد سال 1358 و از طلاب دوره درس خارج حوزه علمیه است که علاوه بر تحصیل، به پژوهش نیز اهتمامی ویژه دارد. تاکنون چندین کتاب و مقاله علمی در موضوعات مختلف از وی منتشر شده است؛ به علاوه آن که آثار او در سه دوره نخست جشنواره علامه حلی، جزء آثار منتخب می باشد. «نظرة تحليلية إلى القواعد الفقهية»، «دانش تحصیل دانش» و «نگاهی به حوزه: جایگاه شناسی توصیفی- تحلیلی روحانیت و حوزه های علمیه شیعه»، کتبی هستند که از حجت الاسلام هلالیان منتشر شده اند. عناوین برخی مقالات و یادداشت های علمی وی نیز عبارت اند از: «آموزش پژوهش محور؛ ضرورت ها، چستی و چگونگی»، «آسیب شناسی نظام پژوهش حوزه»، «باید به سوی فقه تمدن ساز حرکت کنیم»، «پیش نیازهای ورود به درس خارج»، «ترویج نگاه درجه دو به دانش؛ راهبردی مهم در آموزش پژوهش محور»، «روش های تفکر و کاربرد آنها در تحصیل»، «قواعد فقهی؛ راهبردی مهم در آموزش و پژوهش فقه» و «روشی برای مطالعه خلاق و کاربردی». یادداشت پیش رو، نوشتاری دیگر از حجت الاسلام هلالیان در جهت ارتقاء بخشی نظام پژوهشی است و درصدد ارائه برنامه ای مطلوب برای تحقیق در ضمن تحصیل در حوزه های علمیه می باشد.

شاید تاکنون با این پرسش مواجه شده باشید که «آیا می توان در طی دوران تحصیل یک دانش، به تحقیق در آن عرصه دست زد؟». «برخی گمان می کنند که در مرحله تحصیل و فراگیری یک دانش، نمی توان و یا نباید به پژوهش در آن علم پرداخت. این دسته، دلایل گوناگونی بر این دیدگاه اقامه نموده اند؛ بعضی، تحقیق در دوران تحصیل را مانع رشد علمی فراگیر می دانند؛ گروهی نیز معتقدند که اساساً فراگیران در دوران تحصیل، توانایی ها و مهارت های لازم را برای انجام تحقیقاتی بایسته و درخور ندارند و پژوهش های آنان از اعتبار علمی کافی برخوردار نیست.

حقیقت، آن است که مسئله، برعکس است و تحقیق در خلال فرآیند تحصیل، جزئی از تحصیل بوده و جهت فهم برخی مطالب و کسب پاره ای از روحیات و مهارت ها که در جریان سایر فعالیت های یادگیری، قابل دستیابی نیستند، بسیار لازم و ضروری نیز می باشد تا بدان جا که بسیاری از کارشناسان آموزشی معتقدند حتی برای دانش آموزان پیش دبستانی یا پایه های اول و دوم ابتدایی نیز می توان فعالیت های تحقیقی مناسبی طراحی نمود. البته باید به دلایل و دغدغه های مخالفان معقول این مسئله نیز توجه نمود. توجه به مراد از «تحصیل در ضمن تحقیق» می تواند گره گشای این مشکل بوده و بسیاری از دغدغه های به جای مخالفان را برطرف نماید.

پژوهشی که در دوران تحصیل مدنظر است، به معنای تحقیق حرفه‌ای و تخصصی و پژوهشی بدون هیچ عیب و نقص نیست، بلکه مراد از تحقیق در ضمن تحصیل، مجموعه‌ای از فعالیت‌های علمی - تحقیقی است که بر اساس اهداف برنامه آموزشی، طراحی گشته و از سطحی ساده؛ یعنی مقداری پیچیده‌تر از تکالیف معمولی شروع شده و به تدریج در روندی متناسب با توانایی‌های فراگیران، رو به تکامل می‌گذارد تا این که در اواخر دوران تحصیل، شکل تحقیقی حرفه‌ای به خود می‌گیرد. آشنایی با مقدمات و مهارت‌های موردنیاز برای تحقیق و تلاش جهت کسب آن‌ها و تمرین به منظور تسلط بر آن‌ها، از جمله امور موردنیاز در این زمینه می‌باشد.

نباید فراموش کرد که مهارت در پژوهش حرفه‌ای، امری نیست که پس از دوران تحصیل، یک‌باره و به صورت دفعی در انسان ایجاد شود و دقیقاً بدین جهت، هر فراگیر باید در ضمن دوران تحصیل، برای تحقیق و پژوهش نیز اهمیتی جدی و متناسب با اهداف تحصیلی خود قائل گردد و در روندی تدریجی و تکاملی، به کسب «بینش‌ها»، «روحیات»، و «مهارت‌های» پژوهشی موردنیاز خود بپردازد. مقام معظم رهبری درباره تلاش برای کسب روحیه پژوهش و اجتهاد در کسب دانش توسط طلاب، این گونه می‌فرماید: «در زمینه تحصیل علم، فقط هم به آموزش محض اکتفاء نکنیم؛ تولید کنیم؛ اجتهاد کنیم. طلبه از اول یاد بگیرد به این که وقتی چیزی را می‌شنود، ولو در درس، استدلال او را مطالبه کند؛ آن استدلال را به ذهن خود تحویل بدهد؛ آن را تحلیل کند. این همان چیزی است که در درس‌های طلبگی ما از اول، بنیان‌گذاری شده. می‌گفتند: چرا؟ گفتند: «بدان آیدک الله»، نگفتند: «بخوان آیدک الله»؟ چون خواندن ملاک نیست، دانستن ملاک است (بیانات معظم‌له در دیدار علما و طلاب استان تهران - 11/2/1387). بدانید که بدون تحقیق، بدون نوآوری، بدون ژرف‌یابی، انسان در هیچ مقوله‌ای نمی‌تواند به هدف‌های والا دست پیدا کند. اگر این نوآوری نباشد، نتیجه همان یک‌جا ایستادن و در جا زدن و با دنیای پیرامون خود به تدریج بیگانه‌تر شدن خواهد شد (بیانات معظم‌له در اجتماع پژوهشگران حوزوی - 15/7/1379). حوزه‌های علمی، اساسی‌ترین کاری که امروز بر عهده دارند، به‌طور جمعی و همین‌طور فضلا که توانایی بر این کار دارند، به صورت فردی، وظیفه‌شان تولید فکر است. تولید فکر اساسی، تبیین و تحکیم مبانی اسلامی... این وظیفه بر دوش ماست. عده‌ای باید خود را آماده کنند» (بیانات معظم‌له در آغاز درس خارج - 19/6/1380).

ثمرات و فواید

تحقیق در ضمن تحصیل، از بهترین شیوه‌های دانش‌آموزی است. ثمرات این شیوه فراگیری دانش 1 که یکی از لوازم و ویژگی‌های «آموزش پژوهش‌محور» می‌باشد، بسیار فراوان است؛ از جمله:

- دور نماندن کلی فراگیران از مقوله راهبردی و کلیدی پژوهش؛
- فراگیری و کسب تدریجی دانش‌ها و مهارت‌های لازم برای پژوهش‌های تخصصی در آینده؛
- درگیری و مواجهه بیشتر و عمیق‌تر با مسایل آموزشی و در نتیجه، بالا رفتن بهره‌وری آموزشی؛

- دستیابی به مهارت مهم «توانایی حل مسئله» از طریق برخورد با مسئله، شناخت مسئله، طراحی تحقیق، استفاده از روش‌های مختلف برای حل مسایل و... در زمانی کوتاه‌تر و بسیار آسان‌تر؛
 - افزایش قدرت تفکر خلاق و خلاقیت فراگیران؛
 - نهادینه شدن پاره‌ای از روحیات موردنیاز برای تحصیل در فراگیران؛ مانند پشتکار، جستجوی واقعیت، پرسشگری، نقادی روشمند، تتبع علمی و...؛
 - کسب مهارت‌های کلیدی‌ای که خود، مطلوب هستند، ولی در درازمدت و با استمرار در طول دوره‌ای نسبتاً طولانی حاصل می‌گردند؛ مانند توانایی نگارش متون علمی تخصصی و...؛
 - آشنایی با منابع و مراجع علمی دانش مورد تحصیل، از نزدیک؛
 - دستیابی به فرصت حل مسایل و مجهولات علمی که در خلال جلسات آموزشی رسمی، مجال یا امکان پرداختن بدان‌ها وجود ندارد؛
 - برخورداری از تحصیلی عینی‌تر و واقعی‌تر (بیانات معظم‌له در دیدار علما و طلاب استان تهران- 11/2/1387)؛
 - آشنایی با نحوه تحقیقات گروهی و تعاملات علمی جمعی (در تحقیقات غیرانفرادی).
- امور موردنیاز
- پس از بیان ضرورت‌ها و فواید پرداختن به تحقیق در دوره تحصیل، نوبت به بیان مهم‌ترین اموری که در دوران تحصیل یک دانش، در زمینه پژوهش، باید بدان‌ها توجه نموده و آن‌ها را کسب کرد، می‌رسد. برخی از مهم‌ترین این موارد، عبارت‌اند از:
- آشنایی با جایگاه و ارزش تحقیق و تلاش برای رسیدن به تصویری صحیح در این زمینه؛
 - شناخت انواع روش تحقیق به‌طور کلی؛
 - آشنایی با مراحل مختلف هر روش تحقیق؛
 - یادگیری روش (یا روش‌های) خاص تحقیق در دانشی که فرامی‌گیرید؛

- شناخت روش «اجتهاد» به عنوان روش اصلی و اصیل تحقیق در برداشت و استنباط روشمند از متون دینی (احراز این مورد برای طلاب علوم دینی، به‌ویژه آن دسته از ایشان که رسیدن به توانایی اجتهاد برای ایفای نقش‌ها و وظایف تخصصی آن‌ها موردنیاز است، بسیار ضروری می‌باشد)؛

- آشنایی با دانش‌ها، روحیات، ابزار و مهارت‌های لازم برای یک محقق و نیز ترتیب فراگیری آن‌ها؛

- تلاش عملی برای کسب تدریجی ابزار و مهارت‌های پیش‌نیاز پژوهشی؛ هم‌چون:

- مهارت‌های نوشتاری؛ چون: شیوه‌های یادداشت‌برداری و فیش‌نویسی، خلاصه‌نویسی، منبع‌شناسی، مهارت‌های نگارشی و ویرایشی و... (در حد موردنیاز)؛

- مهارت‌های شناسایی منابع و مراجع مرتبط با فعالیت علمی خود (اعم از منابع شفاهی، چاپی، الکترونیکی و...)،

- شیوه تتبع و جستجوی اطلاعات در منابع معتبر یک دانش، دسته‌بندی و طبقه‌بندی اطلاعات و حفظ و ضبط آن‌ها؛ پردازش و تحلیل و تفسیر و تجزیه و تحلیل و ترکیب اطلاعات؛

- مهارت تبدیل اطلاعات به دانش معتبر موردنیاز خود؛

- آشنایی با رایانه و برنامه‌های رایانه‌ای (عمومی و ویژه دانشی که بدان می‌پردازید) و توان استفاده تخصصی از آن‌ها؛

- توانایی استفاده بهینه و مفید از شبکه اینترنت؛

- شیوه طرح و تحسین سؤال و تبدیل پرسش‌ها و سؤالات به مسایل پژوهشی؛

- آشنایی با روش‌های تولید و حل مسئله،

- شناخت انواع تفکر و مهارت در آن‌ها؛

- نحوه مواجهه صحیح با مطالب و اندیشه‌ها و بررسی و سنجش روشمند آن‌ها؛

- آشنایی با اخلاق و آداب تحقیق و بایسته‌های پژوهش؛ مانند انگیزه و نیت الهی و گرفتار نام و نان نشدن، وظیفه‌محوری و تلاش برای برآوردن نیازهای پژوهشی نهضت اسلامی، عدم احساس زود هنگام پختگی در

پژوهش و پژوهشگر شدن، 2 صبر و حوصله، تلاش و پشتکار، حریت فکری در عین برخورداری از روحیه حق پذیری و...؛

- شناخت محققان برجسته گذشته و کنونی دانش موردتحصیل؛³

در همین راستا، شایسته است به بیان چند قاعده مهم و کلیدی، جهت رشد سریع‌تر فراگیران در عرصه پژوهش متناسب با سطح تحصیلی، خطاب به آن‌ها پردازیم:

- انگیزه خود را از پژوهش، مانند تحصیل دانش، الهی کنید؛ هرچند ادای این کار را درآورید؛

- ایده‌ها و دغدغه‌های علمی خود را در جایی یادداشت نمایید؛ هرچند در ابتدا بسیار مختصر و در حدّ چند کلمه باشند، و به تدریج به چاق کردن مرتّب و مستمر آن‌ها پردازید؛⁴

- محصولات علمی خود را زیر نظر اساتید خبره که خود اهل تحقیق و برخوردار از روحیه و مهارت پژوهشی باشند، تولید نموده و آن‌ها را به‌طور مستمر، به ایشان و دیگر اهالی فن عرضه کنید؛

- کار تحقیقی خود را به صورت مرحله‌ای پیش ببرید: مثلاً در ابتدا خطوط کلان بحث، نقاط کلیدی، راه حل‌ها و... را حلّ و فصل کنید و پس از اتمام محتوایی پژوهش‌ها، به فکر قالب ارائه و ویرایش و آرایش کلام و... باشید. هرگز از همان ابتدای شروع تحقیق با نوشتن چکیده، پیشگفتار، مقدمه و مانند آن‌ها شروع نکنید. این کار معمولاً شما را متوقّف می‌کند. بهترین کار، این است که این موارد را پس از پیش بردن کار و واقف شدن بر جنبه‌های موضوع و تسلّط بر جوانب مختلف آن (و یا حتی در پایان کار) بنویسید؛

- محصولات و آثار تحقیقی خود را در معرض نقد و انتقاد جدّی و تخصّصی اهل آن عرصه قرار دهید. این کار، ثمرات بسیاری خواهد داشت که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، اطمینان بیشتر نسبت به صحتّ محتوای نوشته خود و اطلاع از معایب آن می‌باشد؛ از این رو حضرت علی می‌فرماید: «الکاتم للعلم غیر واثق بالإصابة فیه» (آمدی، غررالحکم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، 44: 1366)؛ «کسی که دانش‌اش را نشر ندهد، نمی‌تواند اطمینانی به صحتّ محتوای آن داشته باشد.» به لحاظ عملی، جهت این کار می‌توانید در تماس و مشاوره دائمی با اساتید و صاحب‌نظران باشید؛ در جشنواره‌های پژوهشی معتبر شرکت نموده و از بازخوردهای دریافتی، بهترین بهره را برای ارتقای کار خود ببرید؛ مطالب مستحکم‌تر را در نشریات تخصّصی مرتبط منتشر کنید؛ با دوستان خود درباره تحقیقات، گفتگوی علمی داشته باشید؛ جلسات نقد و بررسی در باب پژوهش‌های خود برگزار نمایید و... البته توجّه جدّی داشته باشید که مرور و بررسی (یا بررسی‌های) نهایی آثار خود را فراموش نکنید (بازخوانی و بازنویسی)؛ چراکه آثار شما، به‌ویژه زمانی که در قالب لفظ یا نوشتار درآیند، بیانگر نظرات و میزان خرد شما هستند و بی‌دقتی در این زمینه، ممکن است باعث برداشت‌های نادرست بعدی از آن‌ها و یا دیگر نتایج منفی گردد. بر این اساس است که امیرالمؤمنین علی می‌فرماید: «إذا کتبت کتاباً فأعد فیه النظر قبل ختمه فإنّما تختم علی عقلک» (وقتی چیزی نوشتی، قبل از پایان آن دوباره به دقت، آن را بررسی دقیق کن؛ چراکه بر عقل خود مهر پایان می‌زنی)؛ «قلمک أبلغ من ینطق عنک»؛ (قلمت، شیواترین سخنگوی توست)؛ «کتاب الرجل عنوان عقله و برهان فضله»؛ (نوشتار فرد، شاخص خرد

وی و دلیلی بر فضل‌اش می‌باشد) (همان: 49) جهت این کار، خود را به جای مخاطبان نوشتارتان و بلکه منتقدان و مخالفان علمی خودتان قرار دهید و از دید آن‌ها به بررسی آن بپردازید. بد نیست در این کار، مقداری بی‌رحمی نیز به خرج دهید؛

- در هر مبحث و موضوعی وارد می‌شوید، سعی کنید آن را یگ گام به پیش ببرید و حداقل یک نوآوری داشته باشید؛ اگرچه این کار به لحاظ قالب و شکل باشد. البته هرچند در اوایل، نباید چندان دغدغه این کار را داشت، ولی پس از تسلط نسبی بر مهارت‌های تحقیقی، حتماً چنین مطلوبیتی را همواره مدنظر داشته باشید؛

- همواره در جریان تحصیل و نیز تحقیقات ضمن تحصیل، به دنبال این باشید که به تحصیلات و تحقیقاتی عینی و واقعی و منطبق بر واقعیات عالم و نیازهای علمی و عملی جامعه بپردازید. منظور از تحصیل و تحقیق عینی و واقعی این است که در جریان تحصیل و تحقیقات خود، در پی فراگیری و حل و فصل مسایل واقعی و عینی باشید؛ یعنی اموری که شما را در رسیدن به حقایق هستی کمک می‌کنند و به درد حل نیازهای واقعی و عصری خود و جامعه می‌خورند. البته مراد، این نیست که تنها بحث‌هایی را که کاربرد محسوس دارند و دارای جنبه عملی هستند، پی‌گیری نمایید؛ بلکه حتی در مباحث نظری محض نیز باید کاملاً از واقعیات و عینیات دور نباشید و در یک فضای مجازی و انتزاعی صرف، به تحصیل دانش نپردازید. 5. جهت ملموس‌تر شدن مطلب، مثالی ذکر می‌گردد. افراد فراوانی در زمینه مباحث اسلامی، بحث‌هایی را مطرح نموده‌اند، اما تنها آثار برخی از آن‌ها؛ مانند امام خمینی، علامه طباطبایی، شهید صدر، شهید مطهری و... باقی مانده و تا مدت‌ها راه‌گشایی می‌نماید. یکی از دلایل این امر، آن است که چنین افرادی در کار علمی و پژوهشی خود، کاملاً ناظر به عینیات و واقعیات‌های پیرامون و دردها و نیازهای حقیقی جامعه اسلامی بوده‌اند و ضمن این که به فعالیت علمی و پژوهشی با رعایت همه موازین و استانداردهای آن پرداخته‌اند، هیچ‌گاه به دامن فعالیت‌های علمی مجازی، غیرعینی، خیالی محض و بریده از واقعیات و نیازهای خود و جامعه که از مصادیق بارز «علم لاینفع» می‌باشد، نیفتاده‌اند.

اگر این‌گونه یعنی در تماس با واقعیات علمی و عینی، تحصیل و پژوهش نمایید، در دوران تحصیل، چند دغدغه و نیاز اصلی در جان شما نقش خواهد بست که در آینده علمی و تخصصی خود همواره به دنبال راه حلی برای آن‌ها خواهید بود. البته و صد البته، تأکید بر تحصیلی عینی و واقعی، به معنای افراط و زیاده‌روی در این امر، دچار دغدغه‌های بی‌جا شدن، درافتادن به ورطه روزمرگی، عوام‌زدگی و... نیست، و نباید بدین امور منجر شود، بلکه همواره باید با نسبتی معقول و متناسب با سطح علمی خود با نیازهای جامعه در تماس باشید. یکی از راه‌های پیشگیری از این امور، همراهی و کمک گرفتن از اساتیدی است که درآشنا و متعهد به رسالت‌های اجتماعی بوده و از سوی دیگر، در زندگی علمی و عینی و پژوهشی خود نیز موفق باشند. این مسئله مهم، نیاز به بحث و تحلیل فراوان دارد، ولی در این نوشتار، مجال بررسی بیشتر ابعاد آن نیست و در این جا تنها به یکی از عواقب عدم رعایت این مسئله اشاره می‌نماییم. فردی که بدین‌گونه به دانش‌اندوزی نپردازد، بعد از مدتی، دچار زندگی خیالی و حیاتی وهمی می‌شود و زمانی متوجه این امر خواهد گردید که عمرش از کف رفته و راهی برای جبران نیز ندارد؛ از این رو مولوی در دفتر اول مثنوی، تلاش افرادی را که دچار زندگی در خیالات و دور از عینیات و واقعیات هستی گردیده‌اند، به کوشش بی‌حاصل صیادی تشبیه می‌کند که با قوت و شدت به دنبال سایه پرنده‌ای که در آسمان است، می‌دود و به آن تیر می‌اندازد؛ بی‌خبر و غافل از این که سرمایه خود را تنها صرف شکار وهمی سایه‌ای می‌نماید.

اما به لحاظ روشی برای تحقق بخشیدن به تحصیل و تحقیق عینی و واقعی، باید همواره به دنبال کاربرد آموخته‌ها در زندگی عینی خود باشید؛ مثلاً پس از هر جلسه درسی بدین فکر باشید که این مسایل چه ربطی به زندگی من دارند؟ چه گره‌ای از آن می‌کشایند؟ آیا می‌توانم با آن‌ها به نیازهای اطرافیان‌ام پاسخ دهم؟ و... در تطبیق آن‌چه فرامی‌گیرید، با واقعیات زندگی خود و پی‌گیری اثرات آن‌کوشا باشید؛ مثلاً اگر در حال فراگیری منطق هستید، درباره حدّ وسط استدلال‌هایی که روزانه بدان‌ها برمی‌خورید، تفکر کنید که چیست‌اند و آیا فرآیند نتیجه‌گیری، درست طی شده است؟ مطالبی را که در منطق تصورات و تصدیقات می‌خوانید، در عبارات روزمره یا در آیات و روایات پیاده کنید؛ مثلاً از خود بپرسید جنس و فصل طلبگی و یا دانشجویی چیست؟ چه چیزهایی را می‌توان بر آن حمل کرد؟ و...؛ ممکن است در ابتدای امر، رسیدن به پاسخ، مقداری مشکل باشد، ولی ناامید نشوید؛ زیرا با استمرار این کار، به نتایج درخشانی خواهید رسید که کمترین آن‌ها، ایجاد این روحیه بسیار مهم در شما می‌باشد. به‌طور خلاصه، باید گفت که نکته بسیار کلیدی و روح موفقیت در تحقیق، همان پرداختن عملی به تحقیق و پژوهش است.

خاتمه

به‌طور کلی، هر فراگیر، در طول دوران تحصیل خود، باید به صورت هدفمند با منابع و روش‌های تحقیق دانش موردنظر آشنا گشته و قادر شود متناسب با سطح علمی خود، مطالب جدیدی آفریده و دست به نگارش و تألیف و نقد و بررسی علمی بزند. به عبارت دیگر، در دوران تحصیل، لازم است که هر فراگیر حداقل، دو امر را تأمین نماید: 1- محتوای پایه علمی موردنیاز خود را تأمین کند؛ 2- با روش‌های تحقیق دانش مورد تحصیل آشنا شده و بتواند به صورت عملی، آن‌ها را به کار گیرد.

از این رو در پایان دوران تحصیل، فراگیران باید بتوانند محتواهای علمی برگرفته از منابع معتبر یک دانش را در قالب روش‌های تحقیق ریخته و به تولید دانش در آن عرصه پردازند. توجه به پژوهش در طی دوران تحصیل، حصول این نتیجه را بسیار سریع‌تر و آسان‌تر می‌نماید. در صورت طی چنین روندی، فراگیران باید پس از فراگیری یک دانش، به راحتی بتوانند به تحقیقات تخصصی در عرصه آن علم پردازند. تحقیقاتی که در اواخر دوران تحصیل و نیز پس از این مرحله صورت می‌گیرند، از جنبه تمرینی و آزمایشی خارج شده و باید به حل مسئله‌ای علمی و یا رفع نیازی عملی منتهی گردند و از این رو، باید علاوه بر این‌که از اتقان روشی و محتوایی لازم برخوردار باشند، ناظر به نیازهای واقعی جامعه نیز باشند. هر میزان که فراگیران در دوران فراگیری یک دانش، به کسب مهارت‌ها و روش‌های لازم برای تحقیق در عرصه آن علم پرداخته باشند، در این مرحله، توانایی تحقیقی بیشتری داشته و زحمات کمتری، متوجه آنان خواهد بود. تفاوت دیگر تحقیقات این مرحله با تحقیقات مرحله قبل، عمق پژوهش‌های صورت گرفته در این مرحله است که باید عمیق‌تر و ژرف‌تر از تحقیقات دوران تحصیل بوده و نیز به لحاظ موضوعی، تخصصی‌تر از آن‌ها باشند. از آن جا که در تحقیقات تخصصی این مرحله، فراگیران باید بتوانند آموخته‌های علمی و مهارت‌های خود را در عرصه عمل به کار بسته و به حل مسایل و مشکلات پردازند، علاوه بر حفظ و تثبیت آموخته‌ها، توانایی تحلیل و میزان خلاقیت آن‌ها نیز افزایش چشم‌گیری می‌یابد. از سوی دیگر، از آن رو که آن‌ها در تحقیقات تخصصی در یک علم، با شبکه‌ای از مفاهیم آن دانش روبه‌رو هستند و نیاز به مراجعه مکرر به منابع آن دارند، به صورت ضمنی، عمل مرور و حفظ آموخته‌های علمی نیز تا حدّ زیادی صورت خواهد گرفت.

1. برای آشنایی بیشتر با «آموزش پژوهش محور:» رک. به: رهنامه پژوهش، شماره‌های 1 و 2، پاییز و زمستان 1388.

2. عدم رعایت این نکته، مانع از تحصیل و زانو زدن علمی فراگیر در محضر اساتید شده و او را از برکات آنان محروم می‌کند.

3. پرداختن تخصصی به همه موارد مذکور از حوصله این نوشتار خارج است و فعالیت اصلی در این زمینه بر عهده خود فراگیران می‌باشد. باید به یاد داشت که آشنایی با امور مذکور و تسلط لازم بر استفاده از آن‌ها، فرآیندی است که در طول زمان و با برنامه‌ریزی و تلاش مستمر حاصل می‌شود.

4. اگر به اغلب نرم‌افزارها دقت نمایید، ابتدا در قالبی بسیار ساده و ابتدایی ارائه می‌شوند و به تدریج به امکانات آن‌ها افزوده می‌گردد تا این که به ابرنرم‌افزاری قوی تبدیل می‌شوند. از این الگو می‌توان در کار علمی استفاده نمود. گاه، اگر یک ایده تک کلمه‌ای که به ذهن خطور می‌کند، جدی گرفته شده و یادداشت گردد، در طول چند سال ممکن است تبدیل به کتابی چندین جلدی گردد؛ همان گونه که شاکله اصلی تفسیر 20 جلدی «المیزان»، نوشته علامه طباطبائی، یادداشت‌های ایشان بود که در تبریز نوشته بود.

5. بنابراین، فراگیری کاربردی دانش، به تنهایی کافی نیست؛ زیرا ممکن است فردی به فراگیری کاربردی یک دانش نیز پردازد، ولی در عین حال، تحصیل او عینی و واقعی نباشد؛ زیرا منقطع از عینیات و واقعیات اطراف به تحصیل و تلاش علمی پرداخته است. گویا چنین شخصی با صرف هزینه‌های زیاد، به ساختن کارخانه‌ای عظیم جهت تولید انبوه قالب‌های یخ در قطب جنوب می‌پردازد.